

NASREDDİN HOCA FIKRALARINDA GRİCE'İN İŞBİRLİĞİ İLKESİNİN İHLALI

Violation of Grice's Cooperative Principle in Nasrettin Hodja Anecdotes

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR*
Yrd. Doç. Dr. Çiğdem USTA**

ÖZ

Toplumsal bellekte yüzyıllar boyunca bir akıl hocası sıfatıyla yer alan Nasrettin Hoca; tüm insanların ortak sorunlarına tanıklık eden, evrensel olmayı başarmış bir fıkracı tipidir. Halk, Nasrettin Hoca'nın aracılığıyla zalim, haksız, yalancı, açgözlü, fırsatçı ve daha nice olumsuz tipi ve yanlış davranışını hicveder. Nasrettin Hoca mizahının evrensel olmasında her türlü zulmü eleştiren bu görevci bakış açısının rolü büyüktür. Bununla birlikte fıkralardaki mizah dilinin de etkisi vardır. Nitekim Nasrettin Hoca fıkralarında, tercümesi zor olan söz oyunları ve dil sapmaları pek görülmez. Kaynak dildeki komik etkiyi, hedef dilde kolaylıkla yaratabilen yöntemlerden yararlanılır. Grice'in "İşbirliği İlkesi"nin ihlali de bu yöntemlerden biridir. Bu ilke, söylenen şeyin, konuşmanın amacı ve yönü doğrultusunda, gereken zamanda ve gerektiği kadar söylenmesini içerir ve dört alt kategoriye ayrılır. Bunlar, nicelik, nitelik, bağlantı ve tarz ilkeleridir. Nicelik, konuşmaya gerekli katkının yapılması ilkesidir. Bu ilkeye göre konuşanın aktardığı bilgi, ne gereğinden az ne de fazla olmalıdır. Nitelik, yanlış olduğuna inanılan veya eksik bilinen bir bilginin konuşma esnasında nakledilmemesini ifade eder. Bağlantı ilkesi, konuşmada konu dışına çıkılmamasına, karşıdakinin söylediğiyle alakasız sözler söylenmemesine işaret eder. Tarz ilkesi ise, ifadenin açıklığıyla ilgilidir. İfade, öz şekilde, bulanıklıktan uzak olmalı ve belli bir sırayı takip etmelidir. Nasrettin Hoca fıkralarında, bahsi geçen bu ilkelerin zaman zaman ihlal edildiği ve böylece mizah oluşturulabildiği görülmektedir. Çalışmada, Nasrettin Hoca fıkralarındaki mizah yaratım sürecinde, bu ihlalin nasıl gerçekleştiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Nasrettin Hoca, fıkracı, İşbirliği İlkesi, ihlal, mizah yaratma süreci

ABSTRACT

Nasrettin Hodja has left a mark in collective memory of Turkish nation for centuries as a mentor. Nasrettin Hodja is a universal anecdote type, who testifies to the common problems of all people. Folk satirizes cruel, unfair, false, greedy, opportunistic and many more negative types through him. Wiewpoint in the anecdotes that satirizes all kinds of cruelty, makes them universal. However, language of humor in the anecdotes also has an effect. Instead, anecdotes use methods that easily translate the funny affect in the source language to the target language. Violating Grice's Cooperative Principle is one of these methods. This principle is that expression should be suitable for the aim of conversation, said at the required time and to the extent necessary. There are four sub principles of this principle. These are the principles quantity, quality, relevance and manner. According to maxim of quantity, speaker's contribution should be as informative as is required, no more or less. According to maxim of quality, speaker should not say something that he/she believes to have wrong or insufficient information. According to maxim of relevance, speakers should not go off topic, should not say something irrelevant. Maxim of manner is about clarity of expression. The speech should be brief, without any blurriness and should follow a certain plan. Violation of this principle in Nasrettin Hodja anecdotes helps create humor. In this work, we will try to describe how this violation is occurs in the humor creation process of the anecdotes.

Key Words

Nasrettin Hodja, anecdote, Cooperative Principle, violation, humor creation process.

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon/Türkiye, mcosar@hotmail.com

** Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon/Türkiye, cigdemusta@hotmail.com

Giriş

İnsan, yalnız düşünmesiyle değil, gülmesiyle de diğer canlılardan ayrılır. On beş tane yüz kasının belirgin şekilde kasılması ve ciğerlerden yüz km. hızla çıkan bir hava desteğiyle gerçekleşen gülme, tanımlanması zor kavramlardandır (Hürriyet 2005: 25). Davranış mı, duygu mu olduğu net olarak belirlenememiş olan bu eylemin üzerinde düşünenler, “İnsan neden güler?” sorusunun cevabını da aramışlardır. Bu soruya verilen cevaplar ise “gülme kuramları”nı doğurmuştur.

Gülme kuramları, tarihî bir bakış açısıyla geleneksel ve çağdaş kuramlar olarak iki başlıkta değerlendirilebilir. Geleneksel kuramlar; üstünlük, rahatlama ve aykırılık kuramlarıdır. Bilinen en eski gülme kuramı olan ve XVII. yüzyıl filozoflarından T. Hobbes tarafından sistemleştirilen (Paulos 1996: 8) üstünlük kuramına göre, hayat denilen mücadele ortamında insanlar birbirinin rakibidir. Kişi, rakibinin kusuru veya talihsizliği karşısında rekabet duygusuyla zevk alır ve “birdenbire duyulmuş gurur”la güler (Nesin 2001: 23). Yani gülme, bir yerde alay yoluyla kazanılan bir başarıyı kutlama alkışıdır.

İlk kez H. Spencer tarafından disipline edilen rahatlama kuramına göre ise, gülme, herhangi bir sebeple insanın içinde biriken sinirsel enerjinin boşaltılması sonucu oluşur. Sinirsel enerjinin birikmesinin en önemli nedeni, toplumsal baskı ve sınırlamalardır. Mizah (gülmece) bu sınırlamaları ihlal ederek kişiyi, bir an olsun baskıdan kurtarır. Bu şekilde sinir-

sel enerjisinden arınan ve rahatlayan kişi, güler (Morreall 1997: 36-44).

Gülme kuramları içinde en çok kabul gören kuram, J. Beattie tarafından geliştirilen aykırılık kuramıdır. Aykırılık kuramı taraftarları; gülmenin *kişinin beklemediği uyumsuz bir sonuçla karşılaşması, karşılaştığı bir durumun onun belirli kalıplara göre oluşturduğu dünyasına aykırı olması veya var olan kuralları altüst etmesi* sonucu gerçekleştiğine inanır. Aykırılık kuramına göre, mizah ürününde esas olan beklenmeyen olması, yani “sürpriz” unsurudur (Tozar 2001: 71).

H. Bergson, A. Koestler, J. Morreall gibi isimlerin başını çektiği çağdaş kuramlar ise, geleneksel kuramların geliştirilmesiyle oluşan görüşlerden ibarettir. Ancak denebilir ki bu kuramlar da dâhil tüm görüşler, muhalif gibi görünse de aslında birbirini çürütmeğe çok gülmenin farklı boyutlarını ele alarak birbirini tamamlar ve temelde aykırılık kuramı kümesinde birleşir¹.

Gülmeyi sağlayan ana sebep üzerine süregelen bu tartışmalar kadar önemli diğer bir konuya ana sebebe aracılık eden unsurlardır. Bu unsurlardan biri, en gelişmiş iletişim aracı olan insan dilidir. Dil, mizaha esas olarak iki şekilde aracılık eder. İlkinde, sadece komiği anlatır. Gülünç olanı dinleyiciye ya da okuyucuya aktarır. İkincisinde ise komiği kendi yaratır. Çeşitli oyunlarla olağan dilin dışına çıkar. Var olan dilbilgisini altüst eder veya günlük dilin sınırları dışına çıkarak komik hâle gelir. Belki kişi, rahatlama kuramında olduğu gibi da-

yatılan kuralların baskısından bir an olsun kurtulduğu için; belki, üstünlük kuramında olduğu gibi böyle bir dili kullanan kişiyi kusurlu, kendini üstün gördüğü için; belki de uyumsuzluk kuramındaki gibi alışık olduğu dil kullanımlarından farklı bir kullanım- la karşılaştığından dolayı güler. Ama ana sebep her ne olursa olsun, burada ana sebebi hazırlayan unsur, *mevcut kurallardan sapmış bir dildir* (Usta 2005: 80).

Dilin kendi komiğini yarattığı metinler, mizah yaratma eylemi açısından incelenirken birçok başlık ele alınabilir. Mizah dili, dil oyunları, sapma, koşutluk, yineleme gibi yapı biçimleri bakımından irdelenebilir. Ancak genelde fıkra, özelde ise Nasrettin Hoca fıkraları gibi mizah dilinde söz sanatları bakımından pek de zengin olmayan ama karşılıklı konuşma bakımından varsıl metinler incelenirken başka yöntemler de izlenebilir. Bu incelemeyi, Grice'ın "konuşma ilkeleri" etrafında yapmak, bunlardan biridir.

Grice ve İşbirliği Teorisi

Dil faaliyetinin nihai hedefi, *iletişim ortamı içinde bir anlam* üretmektir. Eski Yunan'dan itibaren sözcük ve tümcenin bağlamdan bağımsız içeriğiyle ilgilenen anlam çalışmaları, dil faaliyetini tasvir etmekte yetersiz kalmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında dil felsefecilerinin anlama yoğunlaşması, anlamı iletişim ortamında, bağlamıyla irdeleyen akımların doğmasını sağlamış; bu sayede dil incelemeleri başka bir boyuta taşınmıştır. 1960'ların sonlarına doğru ortaya çıkan edimibilim (pragmatizm), bu akımlardan biridir.

Dil kullanımının bağlam içinde incelenmesi fikrine dayanan edimibilimin "söz-eylem kuramı" dışında dilbilime önemli katkılarından biri, H. P. Grice'ın "anlatmak" edimini ve "konuşur-dinleyici ilişkisi"ni açıklamaya yönelik teorisidir.

Bu teoriye göre, dil kullanımı hem sosyal hem de bilişsel bir davranıştır (Grice 1975: 47). Dil kullanımı esnasında, konuşur ve dinleyici üstüne düşeni yapmakla görevli oldukları bir anlaşmanın muhataplarıdır. Bu anlaşmaya göre konuşur, anlatmalı; dinleyici de çıkarım yaparak anlamalıdır. Konuşurun bir şeyi anlatması demek, öncelikle dinleyen kişide x etkisini oluşturma niyetini dinleyicinin kavramasını sağlaması demektir (Grice 1957). Yani "Merhaba" diyen konuşur, dinleyicide selamlandığı bilgisini yaratma ve böyle bir bilgi yaratma niyetinde olduğunun dinleyici tarafından kavranmasını tesis etme çabasıdadır. Bu niyet (yönelim) gerçekleştiğinde, konuşur bir şey "anlatmış olmakta"dır (Searle 1969: 43). Grice'a göre, "anlatmak"ın özü budur. Bir dedektifin B kişisinin katil olduğunu düşünmesi için olay mahalline B'nin mendilini bırakan A kişisi, bir şey anlatmış olmaz. Çünkü A'nın niyeti, dedektifi B'nin katil olduğuna inandırmaktır ve eğer dedektif A'nın niyetinin kendisini B'nin katil olduğuna inandırmak olduğunu kavransa A, anlatmış olur. Ancak, B'de gerçekleşen bilgi bu değildir. B'nin katil olduğu bilgisidir. Bu örnek, "anlatmak" ile "birine bir şeyi düşündürmek" arasındaki farkı ve "anlatmak" da niyetin B tarafından kavranması-

nın önemini ortaya koymaya yönelik olarak Grice'in verdiği temel örneklerdendir (Grice 1957: 381-382).

Grice'in "anlam" ve "anlatmak" üzerine kurduğu teorisinde anlam da geleneksel yaklaşımdan farklı biçimde ele alınmaktadır. Ona göre, konuşur-dinleyici ilişkisinde, konuşurun ifade-sinde yer alan sözcüğün/tümcenin standart anlamından ziyade konuşurun bir iletişim ortamında, niyetine göre o sözcüğe/tümceye yüklediği anlam (konuşur anlamı) önemlidir. Yani aslında bir sözcük ya da tümcenin anlamı, konuşurun ifade etmek istediği anlamdır (Grice 1957; 1969). Konuşur "Günaydın" diyerek dinleyiciyi düz bir anlamla selamlayabilir veya dinleyicinin bir noktayı kavramakta geç kaldığını ifade eden bir anlamı sezdirebilir. İlkinde, konuşur, "günaydın"ı sözcele-yerek dinleyicide selamlandığı bilgisini oluşturma niyetinin dinleyicide fark edilmesiyle bir etki oluşturma niyetindeyken ikincisinde aynı tümceyle dinleyicide bir şeyi kavramakta geciktiği bilgisi oluşturma niyetinin dinleyici tarafından anlaşılmasıyla oluşacak bir etki meydana getirme niyetindedir.

Grice, iletişim ortamında bireylerin özellikle düz anlam yerine meramlarını sezdirdikleri dolaylı anlatımlardan hareketle "*söylenen ile demek istenilen/sezdirilen*" arasındaki farkı ortaya koyar (1957; 1968; 1969; 1975). Konuşurun "demek/sezdirmek istediğini" *doğru iletmesini* ve dinleyicilerin *doğru anlamasını* sağlayan kurallara yoğunlaşır. Bu noktada, konuşurun anlatmak istediğini dinleyiciye ulaştırmak için kullandığı araçlar üzerin-

de durur. Ona göre bu araç, yapma veya doğal bir dilin bireyler tarafından kabul edilen kurallarıyla var olan dilsel bir anlatım olabileceği gibi bir dilin kurallarından bağımsız olarak neden-etki ilişkisiyle şekillenen dil dışı anlatımlar da olabilir. Kuşları ürkütme amacıyla borusunu aralıklı çalan bir avcının kaybolunca arkadaşlarına "Kayboldum." mesajını iletebilmek için *neden-etki ilişkisine dayalı bir düşünceyle* boruyu aralıksız çalışır, dil dışı anlatımdır. Bu anlatımı dil dışı yapan, avcının arkadaşlarıyla borunun aralıksız çalışmasının kaybolmak anlamına geldiği bir uyuşumu paylaşmamasıdır. Grice, dil dışı anlatımları, konuşurun niyetlendiği anlamdan başka bir anlama gelebilmesi ve dinleyiciye konuşurun x etkisi yaratma niyetini aktaramaması riskinden dolayı güvenilir bulmaz ve onları teorisinin dışında bırakır. Nitekim örnekte olduğu gibi borunun uzun çalınması, bir uyuşuma dayanmadığı için avcının arkadaşları tarafından başka şekillerde de yorumlanabilir (Aysever, 2001).

Grice, bir iletişim ortamında konuşurun şekillendirdiği ve uygun bir dilsel araca yüklediği anlamın dinleyici tarafından doğru anlaşılmasını irdelerken konuşur ve dinleyicinin rasyonel ve işbirliğine açık olduğunu ve belirli ilkelerle hareket ettiği fikrini savunur. Bu ilkeleri "İşbirliği İlkesi" başlığında ele alır. Grice işbirliği kavramını, söylenen şeyin konuşmanın amacı ve yönü doğrultusunda, gereken zamanda ve gerektiği kadar söylenmesi olarak tanımlamaktadır (1975). Grice'a göre konuşmacı ile

dinleyici işbirliğiyle hareket ederken söylem içinde anlamayı/yorumlamayı organize eden kurallar düzenine uymayı hedefleyen bir mutabakatı paylaşır (Yavuz 2001: 56). Bu mutabakat, konuşmacının konuşmasını *nicelik, nitelik, bağlantı ve tarz* diye adlandırılan ilkelere uyararak dinleyicinin anlayacağı biçimde şekillendirmesine dayanır. Konuşmacı da oyunun kurallarını bilmekte ve çözümlemesini bu ilkelere göre yapmaktadır.

Grice, bahsi geçen ilkeleri açıklarken bazı kurallar da belirler. Buna göre, *nicelik (quantity) ilkesi*, sağlanacak bilginin miktarı ile ilgili olup şu kuralları içermektedir:

1: Konuşmada istenen bilgi verilmelidir.

2: Gerekli olandan fazla bilgilendirici olunmamalıdır.

Nitelik (quality) ilkesi, “Katkınız gerçek olmalı.” başlığında iki kural içermektedir:

1: Yanlış olduğuna inanılan bir bilgi söylenmemelidir.

2: Eksik bilinen bir şey söylenmemelidir.

Bağlantı (relevance) ilkesi, bağlama uygunlukla alakalıdır. Konuşmada konu dışına çıkılmamalı, karşıdakinin söylediğiyle alakasız sözler söylenmemelidir.

Tarz (manner) ilkesi ise, ne söylendiğinden çok nasıl söylendiğiyle alakalıdır. Bu ilke de “Açık olun.” başlığında dört kuralı kapsamaktadır:

1: Anlatımın belirsizliğinden, kapalılığından kaçınılmalıdır.

2: Bulanık ifadelerden kaçınılmalıdır.

3: Açık, kısa ve öz konuşulmalıdır.

4: Belli bir sıra takip edilmelidir (Grice 1975: 45-46).

Grice, *demek/sezdirilmek istenilenin doğru şekilde anlaşılabilmesi için* karşılıklı konuşmayı düzenlediğine inandığı bu ilkeleri “yardım” örneği üzerinden pekiştirmeye çalışmıştır. Buna göre araba tamiri yapan bir kişi, yardımcıdan dört vida istediye yardımcı ona iki veya altı değil, dört vida vermelidir. Bu, nicelik ilkesine uygun hareket etmektir. Kek yapan bir kişi yardım bekliyorsa yardımcı ona tuz değil şeker vermeli, kaşık isterse hileli plastik bir kaşık sunmamalıdır. Bu, nitelik ilkesine uymaktır. Yardımcının katkısı uygun olmalı, kek malzemeleri karıştırarak birine tarif kitabı vermemelidir. Bu bağlantı ilkesine göre davranmaktır. Yardımcı, hangi konuda yardım edeceğini, açık ve net biçimde ifade etmelidir. Bu da, tarz ilkesinin belirlediği bir tavidir (Grice 1975: 47).

Grice’in İlkeleri ve Mizah

İdealize edilmiş dünyanın aksine gerçek dünyada, ilkelerin ihlaline sıklıkla rastlanılmaktadır. Grice, ilkelerin bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde ihlal edildiğini kabul eder ve ilkelerden birini ihlal eden konuşurun yanlış anlamadan da sorumlu olacağını ifade eder (1975: 49). Bu durum, iletişimde olumsuz olsa da mizah için arzu edilen bir durumdur. Çünkü bir düzen ve düzenin işleyişini sağlayan uyulaşmalar tarafından yönetilen dil davranışının tahmin edilemeyen bir davranış hâline dönüşmesi, mizah için önemli bir kaynaktır (Ferrari 1993: 57). Bu beklenilmeyen dil kullanımının oluş-

masında da ilkelerin ihlaliyle ortaya çıkan yanlış anlamının rolü büyüktür.

İlkelerin ihlalinin mizaha kaynaklık edebilmesi, mizahın doğası ile ilgilidir. Mizah, zıtlıktan, aykırılıktan, var olan kuralları altüst etmekten beslenir. Bu doğa, Morreall'in "Nerede bozulacak bir ilke ya da alt üst edilecek bir düzen varsa orada uyumsuzluk ve (dolayısıyla) mizaha da yer var demektir (1997: 118)." sözleriyle de ortaya konulmaktadır. Doğası gereği, mizahın işbirliği içinde olan konuşurlardan ziyade işbirlikçi olmayan konuşurlar üzerinde ilerlemesi gerekir. Mizah, bu konuşurlar sayesinde alışıl gelmiş düzeni yıkarak kendi düzenini kurmakta, paralel bir evren yaratmaktadır. Bu evrende mizahın kendi iletişim modeli geçerlidir. Bu, iyi niyetli olmayan "non-bona fide" ve Grice'ın ilkelerinin karşısında bulunan ilkeler içeren bir modeldir (Raskin 1992: 87). Söz konusu modelde yer alan ilkeler, V. Raskin (1985: 103) tarafından şöyle belirlenmiştir:

Nicelik: Tam olarak şaka için gerekli olduğu kadar bilgi ver.

Nitelik: Yalnızca şaka dünyasıyla uyumlu olanı söyle.

Bağlantı: Yalnızca şaka ile ilgili olanı söyle.

Tarz: Şakayı etkili biçimde anlat.

İlkelerin ihlaline dayanan mizahın yaratım sürecinde aslında mizahçı çoğu zaman izlediği yolu izler. Yani yukarıda değinildiği gibi beklenenin olacağı duygusunu yaratıp beklenmeyi göstererek alıcıyı yanıltır (Morreall 1997). Bunun için başlangıçta konuşmayı umulan senaryonun üze-

rine kurar. Sonrasında umulmayan, ilk senaryoyu yıkan, ikinci senaryoyu yüzeye çıkararak ve alıcıya yanlışlığı suflesini veren bir elementi ortaya sürer. Bu, konuşmanın başına dönerek metni yeniden yorumlamayı gerektiren ve ilke ihlalinin söz konusu olduğu aşamadır (Raskin 1985; Attardo 1990: 355-356; Morreall 1997). Alıcı, beklenen ve beklenilmeyen arasındaki zıtlığı fark edince de güler. Bu süreç üzerine yoğunlaşan M. Hancher ve S. Attardo, çeşitli örneklerle bu işleyişi açıklamaya çalışmışlardır.

A: Affedersiniz, saatin kaç olduğunu biliyor musunuz?

B: Evet (Attardo 1990: 355).

Lucy: Schroeder, niçin klasik müzikten vazgeçmiyorsun? Bu ülkede elli milyonun üzerinde piyano öğrencisi olduğunu bilmiyor musun? Onların yüzde birinden daha azı hayatını piyanoyla kazanıyor.

Schroeder: Bu rakamları nereden buldun?

Lucy: Sadece uydurdum (Hancher 1980: 23).

Charlie Brown: Keşke mutlu olsaydım. Hayatımda daha çok amaç olsaydı mutlu olabilirdim diye düşünüyorum. Ayrıca mutlu olsaydım diğerlerinin mutlu olmaları için yardım ederdim diye düşünüyorum. Bu sana mantıklı geliyor mu?

Lucy: Evde bu ay üç kez uzun marnaya yedik.

Charlie Brown: Aman ne önemli (Hancher 1980: 27)²

A: Genç erkekler için olan kulüplere (clubs) inanıyor musun? (Onları gerekli buluyor musun?)

B: Sadece nezaket işe yaramadığında... (Attardo 1990: 355)

İlk örnekte, yeterince bilgi verilmeyerek nicelik; ikincide kanıtı olmayan bilgi verildiği için nitelik; üçüncüde konuyla normal şartlarda bağlantı kurulamayacak bir cevap verildiği için bağlantı; dördüncü örnekte ise “kulüp “club”” kelimesinin çok anlamlılığına dayalı (kaynak dilde kulüp ve sopa anlamında) belirsizlik nedeniyle tarz ilkeleri göz ardı edilmiştir. Mizahın kendine has işbirliği ilkesi devreye sokulmuştur.

Sonuç olarak mizahı oluşturmalarının yollarından biri, Grice’ın konuşma ilkelerinin ihlal edilmesi veya başka bir deyişle mizahın kendi ilkelerinin uygulamaya konulmasıdır. Özellikle diyaloglara dayanan mizah ürünlerinde bu yol izlenmektedir. Nasrettin Hoca fıkraları arasında da bu görüşü destekleyen örnekler vardır.

Nasrettin Hoca Fıkralarının “İşbirliği İlkesi” Teorisi Işığında İncelenmesi

Fıkra; çoğunlukla politik, ekonomik, toplumsal, kültürel vb. eleştiriler taşıyan, zaman zaman yalnız güldürmek niyetiyle, bir bilgi yükü taşımadan da oluşturulabilen mizah metnidir. Binlerce sayfalık bir olayı, birkaç cümlede özetleyen bu “küçük espri topu (Hürriyet 1989: 3)”, çoğu zaman bir tipin etrafında gelişir (Yıldırım 1998: 58-59). Yaşamış bir şahsiyetin ilham verdiği (Sakaoğlu-Alptekin 2009), Türk milletinin yüzyıllar boyunca, bir akıl hocası sıfatıyla yeni nesillere naklettiği Nasrettin Hoca da, tüm insanların “ortak sorunlarına tanıklık ederek”

evrensel olmayı başarmış bir fıkra tipidir. Halk, onun aracılığıyla haksız, adaletsiz, uğursuz, fırsatçıyı, açgözlüyü ve daha nice olumsuz tipi hicveder (Bayrak 2001: 105).

Nasrettin Hoca mizahının evrensel olmasında yalnızca her türlü zulmü hicveden görevci bakış açısının değil, lisandan lisana çevrilmesi ve anlaşılması zor olan söz oyunlarına pek yer vermeyen dilinin de etkisi vardır. Nasrettin Hoca fıkralarında, mizah dili yaratma sürecinde söz oyunlarından çok, karşılıklı konuşmalarda beklenilmeyen cevapların verilmesi, dolayısıyla Grice’ın “İşbirliği İlkesi” başlığında belirlediği kuralların ihlal edilmesinin etkili olduğu görülmektedir. Bu noktada, işbirliğini oluşturan dört alt ilkenin çiğnenmesiyle Nasrettin Hoca fıkralarında mizaha nasıl hizmet edildiği örneklenebilmektedir. Bu örneklemede, Grice’ın teorisine uygun olarak fıkraların bağlamını oluşturan çerçeve metinlere ve dil dışı anlatımlara değil *yalnız dilsel anlatımlara dayalı diyalog kısımlarına odaklanılmakta* ve bu kısımlarda yaratılan mizah irdelenmektedir.

Nicelik İlkesi

Nicelik ilkesine göre, konuşmaya olan katkının yeterince bilgilendirici olması gerekir. Katkının lüzumundan az veya fazla olması, konuşurun kaçamak yanıtlar vermesi, nicelik ilkesinin çiğnenmesine ve komik etkinin oluşmasına neden olur (Morreall 1997: 115). Nasrettin Hoca fıkralarında zaman zaman, Hoca veya ona eşlik eden diğer kahramanlar, gerekli bilgiyi vermekten kaçınmakta ve böylece komik

etki oluşmaktadır. (1)'de Hoca öküze niye vurduğunu, öküzün sahibine tam olarak açıklamamaktadır. (2)'de ise, Hoca cemaatle arasında geçen diyaloglarda, dinleyicilerin beklediği gerekli hiçbir bilgiyi vermez, konuşmaya gerçek anlamda bir katkıda bulunmaz.

(1) Hoca'nın ekinine bir öküz girer. Nasreddin Hoca, büyükçe bir sopa alıp öküze koşar. Fakat öküz, kendisine vurulacağını anlayarak kaçıp gider.

Aradan bir hafta geçer.

Hoca, bir gün aynı öküzü bir çiftçinin arabaya koşup gittiğini görür. O, hiç aldırış etmeden elindeki asasını öküze vurup dürtmeğe başlar. Çiftçi:

-Yahu ne yapıyorsun? Benim öküzümden ne istiyorsun? diye söylenince Hoca, ona:

-Telaşlanma ihtiyar, telaşlanma! Niye vurduğumu öküzün kendisi gayet iyi biliyor, der (Özkan 1999: 59-61).

(2) Hoca bir gün mescide gelerek:

-Ey cemaat! Benim ne söyleyeceğimi biliyor musunuz? diye sorar.

Cemaat ona:

-Bilmiyoruz! diye cevap verir.

Hoca:

-Mademki bilmiyorsunuz, ben burada oturup ne diye söyleyeyim? diyerek kürsüden iner ve çıkıp gider.

Bir müddet sonra Hoca, yine camiye gider ve aynı soruyu tekrarlar.

Cemaat ona:

-Biliyoruz, diye cevap verir.

Bunun üzerine Hoca:

-Mademki biliyorsunuz, söyleme gerek yok, diyerek yine çıkıp gider. Hoca'nın bu hâline şaşırان cemaat:

-Eğer Hoca bir daha gelirse, ona "Bazılarımız biliyoruz, bazılarımız da

bilmiyoruz?" diyelim diye karara varırlar.

Bir müddet sonra (Hoca) yine camiye gelerek kürsüye çıkıp eski sorunu tekrarlar. Cemaat onu:

-Bazılarımız biliyoruz, bazılarımız ise bilmiyoruz, diye cevaplandırırlar.

Hoca yine eskisi gibi:

-Çok güzel. O zaman bilenler bilmeyenlere anlatsınlar, diyerek çıkıp gider (Özkan 1999: 91)

Nitelik İlkesi:

Yalanların, abartıların, bir kanıtı dayanmayan kaba saba tahminlerin nitelik ilkesinin ihlali ile ilgisi vardır (Morreall 1997: 116). Fıkralarda, sık sık, Nasrettin Hoca'nın muhatabına yanlış bilgi verdiği, böylece nitelik ilkesini çiğnediği görülmektedir. Genellikle bir sorunun sonrasında gerçekleşen bu durum, alıcının beklemediği bir cevapla karşılaşmasına ve böylece gülmesine neden olmaktadır. Aşağıdaki fıkralarda, bunun örnekleri yer almaktadır. (3)'te Hoca, Farsça diyerek Farsça olmayan bir beyit okumakta ve kelime sonlarına "est" eklenince ifadenin Farsça olacağına dair yanlış bir izlenim yaratmaktadır. (4)'te ise Hoca, "minare"yi doğru olmayan bir biçimde tanımlamaktadır.

(3) Hoca'ya:

-Zararsız hocasın, amma Fârisî bilmediğin için va'zın neşeli ve zarif olmuyor, demişler.

Hoca, "Ne(re)den anladınız Fârisî bilmediğimi?" deyip "Bilirsen bize bir beyit oku bakalım." demeleriyle şu beyti inşâd etmiş:

-Mor menekşe boynun eğmiş uyur-
rest

Kafir soğan kat kat urba giyerest

-Hoca Efendi, bunun neresi Fârisî?, dediklerinde -Nihayetindeki "est"leri görmüyor musun? demiştir (Arslan-Paçacıoğlu 1996: 87-88)³

(4) Hoca, okumak için gençliğinde şehre gider. O güne kadar şehri gezip hiç minare görmeyen arkadaşı, minareleri görünce şaşırır ve Hoca'ya:

-Bu nedir? diye sorar.

-Bunu da mı bilmiyorsun yahu? der. Kurusun diye, kuyunun içini dışına çevirmişler (Özkan 1999: 201).

Aşağıdaki fıkralarda da Hoca, hakiki olmayan bilgilerle dinleyiciyi/alıcıyı şaşırtmaktadır. (5)'te muhatabının tuhaf sorusuna umulmadık bir cevap vererek ince bir yergide de bulunmaktadır. (6)'da ise bilimsel bilgiye dayanmayan bir cevabı, kendinden emin bir tavırla aktarmakta, yine nitelik ilkesine aykırı davranmaktadır.

(5) Bir gün Hoca'ya:

-Yeni ay doğunca eskisini ne yaparlar? diye sorarlar.

Hoca:

-Kırıp kırıp yıldız yaparlar, der (Özkan 1999: 59).

(6) Hoca'ya:

-Ay mı, güneş mi faydalıdır? diye sorarlar. O, hiç düşünmeden:

-Elbette ay faydalıdır. Güneş gündüz doğar. Gece, ondan hiçbir fayda yoktur. Ay ise karanlık gecelerde doğar. Kendi ışığı ile bütün karanlığı, gündüz gibi parlatır. Bunun için de ay güneşten faydalıdır, der (Özkan 1999: 211).

Bağlantı İlkesi

Bağlantı ilkesi, konuşurların konuşuyla bağlantılı ifadeler kurmasına dairdir. Çocuk dilinde sıkça çiğnenen

bağlantı ilkesinin komik etkiye yol açabildiği, J. Searle tarafından da ipuçları verilen bir görüştür. Searle, insanların ilgisiz ifadeler kullanmalarının çok sayıda konuşmayı mahvedeceğini ve insanların bu durumda nasıl cevap vereceklerini bilemeyeceklerini ifade eder (Hancher 1980: 27; Searle 1975: 42).

Bağlantı ilkesi, Nasrettin Hoca fıkralarında da bazen görmezden gelir. (7)'de Hoca'nın karısı, çamaşırları yıkamak için gerekli olan sabunu kaybetmenin sıkıntısını yaşarken Hoca, karganın kirliliğinden dem vurmaktadır. (8)'de ise Hoca, hem çok anlamlılık ile tarz ilkesine hem de alay etmek amacıyla muhatabın maksadıyla alakasız bir konuşma gerçekleştirerek bağlantı ilkesine aykırı davranmaktadır.

(7) Bir gün Hoca, hanımıyla çamaşır yıkamak için dere boyuna iner. Karısı çamaşır yıkamağa başlayınca, bir karga gelip önünden sabunu kapıp havalanır.

Hanımı:

-A Hoca yetişiver, karga sabunu mu aldı, gitti! diye bağırır.

Hoca hiç acele etmeden:

-Telaşlanma karıcığım, der. Bak sana, kapkara üstü başı, o bizden kirli, varsın temizlensin, (der) (Özkan 1999: 45).

(8) Herze-vekillerden biri, gûyâ Hoca merhumla eğlenmek kastıyla bir yaz ramazanının saat on birinde saatte bakmasını teklif eylemiş. Hoca'nın o anda bin türlü endişesi olmakla kızp herifin suallerine aykırı cevaplar vererek her tuhaf meşrepli yaratılan

adamlar her vakitte herkesin dalkavuşu olamayacağını tefhim eylemiş. Muhavereleri ber-vech-i âtîdir:

-Hoca Efendi, saat kaç?

-Topu bir dane saatim var.

-Hayır efendim, onu demek istemem, kaç geldi?

-Vallahi kösteğiyle, dellâliyesiyle yüz seksen iki akçe ve iki paraya doğru geldi idi. Allahu a'lem.

- Fesubhanallah, efendim ben anlatamadım galiba. Akşama ne var, akşama?

-Bize iftara mı geleceksin. Tam sırası. İşte benim zihnim de ona müteallik şeylerle meşgul. Sana sayayım. A'lâ arpa ekmeği, taze soğan, kavun, hıyar. Belki de bulgur pilavı olabilir.

-Değil a Hocam, galiba benimle alay ediyorsun. Şimdi ne zamandayız?

-Tam orta yaz. Sıcakların yiğitlik devri.

-Allah Allah, Nasreddin Hoca'ya eğlence olacağını hiç tahmin etmiyordum. Şimdi çıldıracağım. Be adam, zaman ne zaman diyorum.

-A evlat, bunu bilemeyecek ne var. Âhir zaman! (Arslan-Paçacıoğlu 1996: 141-142)

Tarz İlkesi

Tarz ilkesi, konuşurun anlatmak istediğini, bulanıklığa mahal vermeden açık ve net biçimde aktarmasını ifade eder. Nasrettin Hoca fıkralarında, kahramanların menfaatleri doğrultusunda, muhataplarını kandırmak amacıyla tarz ilkesini çiğnedikleri görülür ki bilinçli olarak yaratılan belirsizlik oldukça komiktir (Morreall 1997: 116). (9)'da Hoca'nın karısı, üç ayda bebek sahibi olmasını açıklamak

için ifadesini bulanıklaştırır. Böylece Hoca'nın kafasını karıştırıp onu söylediğine inandırmak amacındadır. (10)'da da Hoca, borcunu ödememek için sözü dolaştırmakta, açık ve net bir anlatımdan kaçınmaktadır. (11)'de ise Hoca, heybeyi bulamazlarsa tavrının ne olacağı konusunda köylüye net bir açıklama yapmamakta ve yeterli bilgi vermemektedir. Köylüyü bilinçli şekilde muallâkta bırakan konuşmasıyla aynı anda hem tarz hem de nicelik ilkesine aykırı davranmaktadır.

(9) Hoca tehhül etmiş. Haremi üç ayda doğurmak emareleri gösterip çabuk bir ebe istemiş. Hoca şaşalayıp "Bizim bildiğimiz, insanların dişisi dokuz ayda doğurur. Bu nasıl şey?" demekle kadın hiddetlenip, "Ne demek, dokuz ay olmadı mı? Vallahi tuhaf. A herif, ben sana varalı ne kadar oldu, üç ay değil mi? Ey, sen beni alalı? O da üç ay, etti mi altı ay. Üç ay da çocuğu karnımda taşıdım. İşte oldu dokuz ay." deyince Hoca merhum birçok düşündükten sonra "Hakkın var karı, benim bu ince hesap aklıma gelmedi. Afv edersiniz, yanılmışım." demiş (Arslan-Paçacıoğlu 1996: 112).

(10) Hoca merhumun bakkala elli üç akçe borcu birikmiş. Bir uzun zaman verememiş. Bir gün, Hoca ahabıyla beraber çarşıda bir mahalde otururken bakkal karşısına geçmiş, iki eliyle işaret yaparak "Paraları vermezsen seni ahabının yanında terzil ederim." manasını işrâb edermiş. Hoca başını öbür tarafa çevirince karşısına geçerek yine işaret yapıp haliyle tavrıyla Hoca'yı tehdit eylemiş...Artık Hoca'nın sabrı tükenir. Pür-hiddet bakkalı çağırır.

-Bakkal benim sana kaç akçe borcum var?

-Elli üç.

-Pekâlâ, yarın gel, yirmi sekiz akçesini al. Öbürsü gün gel, yirmisini daha al. Etti mi kırk sekiz. Geriye ne kalır? Topu beş akçecağız. Be terbiyesiz, hayâsız herif. Beş akçecağız için utanmaz mısın, çarşıda pazarda yar u ağyara karşı beni rüsvay etmeğe? Yazık sana!" demiştir (Arslan-Paçacıoğlu 1996: 95).

(11) Hoca, bir köye konuk olur. Heybesi kaybolur. O:

-Bana bakın, der, heybemi bulursanız bulun, yoksa ben yapacağımı bilirim, diye gürlür.

Hoca, itibarlı bir adam olduğu için köylüleri bir telaş alır. Her yerde aramaya başlarlar. Nihayet heybe bir yerde bulunur. Hoca'ya getirip verirler. Hoca'nın öfkelenip gürlendiğini hatırlayan köylülerden biri:

-Hocam der, heybe bulunmasaydı ne yapacaktın bize?

Hoca sakın bir şekilde cevap verir.

-Size yapacağım bir şey yoktu. Evde eski bir kilim vardı, onu bozup heybe yapacaktım! (Özkan 1999: 151-153)

Sonuç

Mizah, asırlar boyunca haksızın, zalimin, yanlışın, akla aykırı olanın karşısında durmak için uygun bir zemin olmuştur. Özellikle, halkın sesi olarak en katı eleştirileri yapan fıkra tipleri, eleştirel düşüncenin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Türk halk felsefesinin ve aklının temsilcisi olan Nasrettin Hoca (Özdemir 2010: 28), bu anlamda önemli bir fıkra tipidir.

Nasrettin Hoca tipi, 13. yüzyıldan bu yana vardır ve "adeta bir dolambacı andıran endüstriyel kültür dünyasında ilginç bir biçimde varlığını sürdürmekte ve ısrarla yaşamaktadır (Ölçer Özünel 2008: 22)". Bu istikrarında, fıkralardaki Türk halk çizgilerini taşıyan evrensel eleştiriler kadar mizah yaratım sürecinin de etkisi vardır. Nasrettin Hoca fıkraları, yaratım sürecinde, küresel olan davranış komiğine yer vermesinin yanı sıra (eşekten düşmesi, eşeğe ters binmesi, bindiği dalı kesmesi vb.) söz komiğinde de her devir ve dilde aynı komik etkiyi yaratan yöntemlere başvurmuştur. Konuşmalarda kişilerin bir mutabakata göre hareket ettiğini savunan Grice'in vurguladığı "İşbirliği İlkesi"nin ihlal edilerek günlük dilin kurallarına aykırı davranılması, bunlardan biridir.

Nasrettin Hoca fıkralarında, bir davranışı, olayı yermek veya akıl yoluyla durumu kendi lehine çevirmek ve nihayetinde komik etki yaratmak için Grice'in işaret ettiği nitelik, nicelik, bağlantı ve tarz ilkelerinin sıkça çiğnendiği görülmektedir. Bu durumlarda, kahramanlar, konuşmalara gerçek ve istenen katkıyı yapmaz. Beklemediği cevap veya cevaplarla karşılaşamayan okur/dinleyici ise aykırılık karşısında güler. Bu gülüş, düşündürücü, sorgulayan, yanlış yıkan, görevci olmasıyla değerli, milli ruh taşıyan evrensel bir gülüştür.

NOTLAR

- 1 Üstünlük kuramı taraftarları, üstün olan kişiyle rakibi arasındaki zıtlık; rahatlamacılar ise gerilim öncesi ve sonrası duygu arasındaki aykırılık üzerine yoğunlaşır. Bergson'un (1996) kuramı mekanik-canlı tezati üzerine

- kuruludur. Koestler (1997) ve Morreall'in (1997) kuramı ise aykırılık kuramının genişletilmiş hâlinde başka bir şey değildir.
- 2 Metinlerin özgün hâli şöyledir:
- 1: A: Excuse me, do you know what time is it? B: Yes. / 2: Lucy: Schroeder, why don't you give up this classical music thing? Don't you know that there are over eighty million piano students in this country? And less than one per cent of them ever make a real living at it. Schroeder: Where did you get those figures? Lucy: I just made them up. /3: Charlie Brown: I wish I could be happy. I think I could be happy if my life had more purpose to it.... I also think that if I were happy, I could help others to be happy. Does that make sense to you? Lucy: We've had spaghetti at our house three times this month! Charlie Brown: Good grief! / 4: A: Do you believe in clubs for young men? B: Only when kindness fails...
- 3 Alıntılama tekniğine uygun olarak, alıntılarının imla ve noktalmasına dokunulmamıştır.

KAYNAKÇA

- Arslan, Mehmet Ve Burhan Paçacıoğlu. Letâ'if-İ Hoca Nasreddin. Sivas: Dilek Ofset Matbaacılık, 1996.
- Attardo, Salvatore. "The Violation Of Grice's Maxims In Jokes", Proceedings Of The Sixteenth Annual Meeting Of The Berkeley Linguistics Society, 1990: 355-362.
- Aysever, Reşat Levent. "Bir Şey Anlat(Maya Çalış)Mak: H. Paul Grice'a Eleştirel Bir Bakış". Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 18 (2001): 135-157.
- Bayrak, Mehmet. Halk Gülmecesi. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Bergson, Henri. Gülme (Çev. Yaşar Avunç). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Ferrari, Madeleine. The Logic Of The Ludicrous: A Pragmatic Study Of Humour. Thesis (Ph.D.). University Of London, 1993.
- Grice, H. Paul. "Meaning". The Philosophical Review 66 (1957): 377-388.
- Grice, H. Paul. "Utterer's Meaning, Sentence Meaning And Word Meaning", Foundations Of Language 4 (1968): 225-242.
- Grice, H. Paul. "Utterer's Meaning And Intention". The Philosophical Review 78 (1969): 147- 177.
- Grice, H. Paul. "Logic And Conversation". Syntax And Semantics 3 (Ed. By Cole, P. And Morgan, J.). New York: Academic Press, 1975.
- Hancher, Michael. "How To Play Games With

- Words: Speech-Act Jokes". Journal Of Literary Semantics 1980: 20-29.
- Koestler, Arthur. Mizah Yaratma Eylemi. İstanbul: İris Mizah Yayınları, 1997.
- Morreall, John. Gülmeyi Ciddiye Almak (Çev. Kubilay Aysever-Şenay Soyer). İstanbul: İris Mizah Kültürü Yayınları, 1997.
- Nesin, Aziz. Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı. İstanbul: Adam Yayınları, 2001.
- Ölçer Özünel, Evrim. "Hoca Nasrettin Kahraman Mı, Anti-Kahraman Mı, Hilebaz Mı, Bilge Mi?". Milli Folklor 78 (2008): 22-27.
- Özdemir, Nebi. "Mizah, Eleştirel Düşünce Ve Bilgelik: Nasreddin Hoca". Milli Folklor 87 (2010): 27-40.
- Özkan, İsa. Ependi: Şorta Sözcükler, Yomaklar. Ankara: TİKA, 1999.
- Özünlü, Ünsal. Gülmecenin Dilleri. Ankara: Dorum Yayınları, 1999.
- Paulos, John Allen. Matematik Ve Mizah (Çev. Aliye Kovanlıkaya). İstanbul: SarmalYayınları, 1996.
- Raskin, Victor. Semantic Mechanisms Of Humor. Dordrecht-Boston-Lancaster: D. Reidel, 1985.
- Raskin, Victor. "Humor As A Non-Bona-Fide Mode Of Communication". In Elray L. Pederson (Ed.). DLLS Proceedings 1992: Proceedings Of The Deseret Language And Linguistics Society. Provo, UT: Brigham Young University, 1992: 87-92.
- Sakaoğlu, Saim Ve Ali B. Alptekin. Nasreddin Hoca. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009.
- Sarıçoban, Arif Ve Murat Hişmanoğlu. "Türkçedeki Buyrum Tümcelerinin Edimbilimi Üzerine". Dil Dergisi 123 (Ocak 2004): 31-48.
- Searle, John R. Speech Acts. Cambridge University Press, 1969.
- "Speech Acts And Recent Linguistics; Discussion". In Doris Aaronson And Robert W. Rieber (Eds.). Developmental Psycholinguistics And Communication Disorders. New York: New York Academy Of Sciences, 1975: 27-43.
- Tozar, Zeynep. "Niye Gülüyoruz?". Bilim Ve Teknik Dergisi 408 (Kasım 2001): 70-72.
- Usta, Çiğdem. Mizah Dilinin Gizemi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Yavuz, Muazzez. "Metinlerde Edimsel Gösterge Çözümlemesinin Eğitim Amaçlı Kullanımı". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2001.